

כַּתְרִילְבֵּקָה

1

כתרילבקה עולה כדמות כוללת שלישית – ליד מנחם־מנדל וטוביה החלבן – מתוך יצירותיו של שלום־עליכם. שלום־עליכם עיצב את כתרילבקה במשך 15 שנות חייו האחרונות (1901–1915), בתקופה בה גאה ופרח כשרונו והגיע לשיאו, כאשר קווי־היסוד של שני גיבוריו העיקריים – מנחם־מנדל (החל מ־1892) וטוביה (החל מ־1894) כבר היו ערוכים ומותווים. מחזורי־כתרילבקה קליינע מענטשעלעך מיט קליינע השגות' (אנשים קטנים בעלי השגות קטנות), 'גאַנץ בערדיטשענוו' (ברדיצ'ב כולה) – שהוכתר להלן בשמות 'דאָס נייע כתרילעווקע' (כתרילבקה החדשה), 'פּתרילעווקער פּראָגרעס' (הקידמה של כתרילבקה) וכן הלאה, נתגלו כחוליה שלישית חשובה ביותר, המחברת ומשלימה את מערכת הדמויות של שלום־עליכם. באשר חרף כל העדר השיטתיות והסטיכיות באורח העבודה של שלום־עליכם, ניתן להבחין במסלולים רעיוניים ואמנותיים מרכזיים ביצירתו. ואמנם אחד המסלולים החשובים, אם לא החשוב ביותר, הוא מסלול כתרילבקה.

* חלפו מאה שנים מיום מותו של שלום־עליכם (1859–1916). לא נִרְפָּה מן הצורך לחזור ולהעלות את זכרו ואת ערכי יצירתו. הפעם – בתרגום מסתו של החוקר והמבקר מאָקס עריק 'קאָסרילעווקע', שפורסם בכתב־העת פֿאַרמעסט, קייב, מאי-יוני 1935, עמ' 153–163, ופרסומו ב'חוליות'. מאָקס עריק (1898–1937) הוא שמו הספרותי של זלמן מִרְקִין, יליד סוסנובֿץ, עיר בירכתי המערב של פולין. אף כי חונך בבית־ספר פולני, נמשך מנעוריו לידיש, ובעיקר לספרות יידיש. שנים רבות הקדיש לחקירת טקסטים של יידיש עתיקה – ולשם כך הפליג לאנגליה (לונדון, אוקספורד) ולצרפת (פריז). עריק פרסם מסות ומאמרים רבים בכתבי־עת שונים. ידועים במיוחד שניים מספריו: וועגן אַלטיידישן ראָמאַן און גאַוועלע, וארשה 1926; די געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראַטור פֿון די עלטסטע צייטן ביז דער השְׁכָּלָה תקופָה, וארשה 1928. ב־1926 יצאה בדפוס סקירתו על תולדות ספרות יידיש, מעין תקציר של הרצאות שהוא הרצה בלונדון ב־1926. מאָקס עריק התפרסם כחוקר רבי־פעלים, שיצאו לו מוניטין של אחד ממניחי היסוד של חקר תולדות ספרות יידיש לרורתיה. ב־1929 היגר לברית המועצות. בשנות חייו האחרונות גר בקייב, פעל כפרופסור לספרות יידיש בבתי־הספר הגבוהים ובסמינרים למורים ועמד בראש המדור לספרות וביקורת במכון לתרבות יהודית פרולטרית. פרסם כתבים רבים. באותה תקופה הוא הביע השקפות נאמנות לקו המארקסיסטי־לניניסטי של הִיִּבְּקָצְיָה, כפי שניתן להבחין גם במסה המובאת כאן. אך יד המשמעת הקומוניסטית השיגה גם אותו. הוא נאסר ב־1936 ונשלח למחנה עבודה, בו מצא את מותו.

דרך אגב מן הראוי להעיר, שבתקופת חייו האחרונה נתגלתה מגמה של שלום-עליכם להחליף בכתביו את שם עירו הקודם 'מִזְפָּקָה' ל'כתרילבקה' (מעין בת'דמות מעורבת של וורונקו, פְּרִיאָסְלָאב, בּוּהוּסְלָב וּבְלוּצְרֶקוּב. מבחינה ווקאלית נשאב השם מן העיירה קראסילובקה, שהיתה מצויה באותה הסביבה). וכך הפכה שיינה שיינדל מבת מִזְפָּקָה לבת כתרילבקה. גם המחזור 'ברדיצ'ב כולה' הפך בעיבודו השני ל'כתרילבקה החדשה' (ספר שלום-עליכם 1926: 322). באמצעות תחבולה מעין זו הפכה כתרילבקה למסלול העיקרי, חוצה את ממלכתו האמנותית של שלום-עליכם וחודר אל נבכי דמויותיו, מעין 'שביל החלב' בשמי היצירה שלו, הזרועה כוכבים לאין-ספור.

אך כתרילבקה היא דמות בעלת עוצמת-הכללה אדירה, המגיעה אל הדרגה הסינתטית של הדמות הפלסטית המובהקת ביותר, דמותו של מנחם-מנדל מיהוּפֶץ. וכמו בדיון על מנחם-מנדל, הרינו מחברים גם אל כתרילבקה שלל של קווי איפיון סוציוראקונומיים וסוציורפסיכולוגיים. הניתוח הטיפולוגי של כתרילבקה הפך להיות נשק חשוב במלחמתנו נגד הבורגנות היהודית הריאקציונית ונגד העיתונות, המדע, הספרות, האמנות ואורח-החיים הזעיר-בורגניים. לעומת מנחם-מנדל אנו מוצאים בכתרילבקה עיצוב טיפוסי של קולקטיב שלם. אורח עיצוב מעין זה ניתן למצוא לעתים קרובות בספרות העולם, ואף נקט בזמן האחרון על-ידי הסופר אנאטול פראנס בספרו אי הפינגווינים (1908). שרשי אורח עיצוב זה אחוזים ביצירה העממית, בפולקלור העולמי. מסיפורי הכתריאלים של שלום-עליכם נמשכים החוטים הדקים אל סיפורי הפולקלור המפורסמים אודות 'ערי הטפשים' (אָבְדֶרָה אצל היוונים, הַשִּׁילְדֵרֵי־גֶר אצל הגרמנים וסיפורי חכמי חלם אצל היהודים). בספרות יידיש הפך אורח עיצוב זה רווח בשנות ה-70, כנראה בהשפעתו החזקה של 'הסיפור אודות עיר אחת' מאת סְלִטְקוֹב־שְׁצ'ֶרְרִין (1869-1872), המעלה את העיר גלופוב (קריית האווילות) כסמל לכל המשטר הצארי-פיאודאלי ברוסיה. אורח זה של הכללה לא היה ידוע בספרות ההשכלה היהודית עד לשנות ה-70, שהצטיינה בריאליזם תאורי תמים ועדיין לא בשל בעיצוב אורחות החיים. ה'ניביוּאָלֶע' של ישראל אַקְסֶנְפֶלְד או ה'דוּרְצ'יִסוֹק' של אייזיק מאיר דיק עולים בבחינת מונחי אורח-החיים ונוסח, אך לא כדמות מבליה, כמו קבציאל, כסלון או כתרילבקה. מנדלי מוכר-ספרים היה הראשון, שהעלה בספרות היהודית את ההכללה האמנותית של קולקטיב שלם בדמות בטלון, קבציאל וכסלון. מסורת זו של מנדלי המשיך שלום-עליכם, שתאורי כתרילבקה שלו מושפעים באורח ברור על-ידי תאוריו של מנדלי ב'מסעות בנימין השלישי', ב'ספר הקבצנים' וב'בעמק הבכא'.

תוך כדי תאור רחב של חי האוכלוסייה היהודית ברוסיה הצארית במאה ה-19, הצליחו מנדלי ושלום-עליכם למקד את הפרובלימטיקה שלה בשורה שלמה של עיצובי-טיפוסים גאונים, הן של דמויות בודדות, כגון בנימין, סנדרל, מנדלי, מנחם-מנדל, טוביה, שימְלָה סוּרוֹקֶר, והן של דמויות קולקטיביות כקבציאל, כסלון וכתרילבקה – ובזה דווקא היה טמון בראש וראשונה הצער האמנותי הגרול קדימה, שצעדה ספרות יידיש באמצעות יצירותיהם.

מנדלי מוכר־ספרים ושלוֹם־עליכם היו שניהם סופרים זעיר בורגניים. אלא שהם יצרו את יצירותיהם בתקופות שונות, על כן שונות כל כך הכללותיהם הקולקטיביות זו מזו, הן בטיב החומר, כלומר כמות התופעות החברתיות המתוארות וטיבן, והן בגישתו של המחבר ועמדתו כלפי התהליכים המתוארים. על מנדלי נאמר, שעל פני כל המרחב של הנוף הספרותי שלו לא נשמעה אפילו פעם אחת שריקתו של קטר. בטלון, קבציאל, צלמונה וכסלון – כולן שייכות לתקופה פיאוודלית, ואין בעצם במהותו של דבר הבדל איכותי בין בטלון לקבציאל, המעוצבות כעיירות טיפוסיות, לבין כסלון וצלמונה, המתוארות כערים גדולות. "צלמונה אין זו אלא עיר בטלון גדולה במינה". – כך מעיר מנדלי עצמו ב'מסעות בנימן השלישי' (בפרק התשיעי: זכות אבות עומדת לתיירינו), ואשר לכסלון־ברדיצ'ב, הרי עוד זמן הגון לפני מנדלי כתב עליה ישראל אקסנפלד ב'דאָס שטערנטיכל': "ס'איז צען לאָהאַיאָפּאָליער בלאָטעס אין איינעם, פֿופֿצן מאָל אַזוי פֿיל פֿאַרדריפּעטע ווייבער און פֿאַרפּאַטשקעטע ייִדן, ווי אין לאָהאַיאָפּאָליע, און אַכט און דרייסיק מאָל אַזוי פֿיל קבצנים, וואָס ריִסן בײַ די פּאַלעס". (אין היא אלא עשר ביצות של לאה־הפהל ביחד, פי חמש עשרה נשים מלוכלכות ויהודים מוזהמים, מאשר בלאה־הפהל, ופי שלושים ושמונה קבצנים המושכים בידיהם של עוברים ושבים ותובעים בכוח נרבות). והרי מנדלי חזר ב'מסעות בנימן השלישי' וב'בעמק הבכא' ואישר בהחלט את הציון האופייני הזה. מדובר בביצה קפואה וקרובה, סביבה שכולה עובש, אכולה רקבון ממנה ובה ומתה־למחצה, ואין בה, אליבא דמנדלי, שום כוח שיהיה לאל ידו לנפץ אותה מבפנים. המוני אדם זעיר־בורגנים גוררים כאן קיום טפילי, על גבול הרעב. העוני החומרי אחוז ושלוב בדלות רוחנית, בפיגור תרבותי בלתי רגיל ובסגירות בנוסח ימ־הביניים, ועל כל זה מעיק הר של גווילים רקובים, מסורות דתיות־פיאוודליות ומסכת מושגים שאבד עליהם כל.

בבואו לתאר את הביצה המיושנת הזאת מימ־הבינים מרטט קולו של מנדלי המשכיל מרוב בחילה, זוועה וזעם, לאמור: "אין גלופסק אַרִיין, צו אַלדי שוואַרצע יאָר! דאָרט וועט איר געפֿינען אייער גלייכן, דאָרט וואַרטן אויף אַיך אייערע טאַלצעס, אייערע טריינעס און טויזנטער ערלעכע ייִדן און כשרע נשמות; דאָרט קענט איר וואַקסן, דאָרט קענט איר אויפֿגעריכט ווערן, דאָרט קענט איר געפֿעלן, שטאַרק גילטן, אַ פנים האָבן און ערשט לעבן!... אין גלופסק, אַ רוח אין אייער טאַטן אַרִיין" (מסעות בנימן השלישי, פרק 10: אוראָ, רויטע ייִדלעך).

ובתרגום לעברית: "אל כסלון לכו, לכל השדים והרוחות! שם תמצאו את בני מינכם, שם מחכות לכם הטולצות שלכם, הטריינות שלכם ואלפי יהודים הגונים ונשמות כשרות! שם אתם יכולים לגדול, שם אתם יכולים לצמוח ולעלות, שם תמצאו חן בעיני הזולת, שם יעריכו אתכם מאד, שם יהיה לכם מעמד ודיוקן, שם תתחילו לחיות!... אל כסלון, ייכנס הרוח באבי אביכם!".

במרחבי נופיו של מנדלי לא תישמע כלל שריקתו של קטר, כאמור. בכתרילבקה של שלום־עליכם, לעומת זאת, עולה כבר ומופיע קבלן הרכבת. ואם אנשי

כתרילבקה טענו לכתחילה שהרכבת "לא תחזיק מעמד כאן", הרי אחר ככלות הכול מוצגת שם השאלה באורח שונה, דהיינו: האמנם תחזיק מעמד כתריילבקה? כתריילבקה היא קבציאל בתקופת הקאפיטליזם המפותח. המגף הכבד של הקאפיטאליזם דרך על נחילה-הנמלים של כתריילבקה – וכתריילבקה קמה לרוץ ולהתרוצץ בבהלה פרועה לכל עבר, מן העיירה הנחרבת והולכת אל העיר, מרוסיה הפיאודלית אל מעבר לים, לאמריקה הקאפיטליסטית לעילא. אף כתריילבקה עצמה החלה "להתקדם" במאמץ להלביש על עצמותיה הישנות בגד קאפיטליסטי חדש: האכסניה הישנה הפכה למלון 'טֶרְקָאֵלְיָה', במקום העגלה עם הכילה המרופטת הופיע ה'טראם'. יתר על כן, בכתריילבקה החלו להופיע עיתונים, נפתחו תיאטרון וראינוע, הופיעו הַבְּרָאִיֶסְטִים וידישיסטיים ואילו שלום השדכן עם המטריה הארומה פינה את מקומו לבנו סולובייצ'יק שכונה כבר במונח מעודן יותר: 'מתוך'.

כסלון וקבציאל של מנדלי היו ישויות סטאטיות – במשך עשרות ומאות שנים שרר בהן הסדר הישן, הקפוא, הקרוש והמת-למחצה, ללא חידוש, ללא תמורה קלה כחמורה. כתריילבקה, לעומת זאת, היא ישות דינאמית, אחוזה בקדחת הקפיטאליסטית ומתאווה לחקות את הנוסח האחרון של האופנה הבורגנית. השלווה הישנה והקפואה נתערערה ונהרסה מזמן ואילו כתריילבקה רועמת ורועשת, הומה וגועשת, יוקדת וטסה, כמוה כמנחם-מנדל של שלום-עליכם. יחסו של שלום-עליכם לכתריילבקה החדשה הוא במפורש שלילי: כתריילבקה מתאמצת אמנם לחקות את אורחות הקאפיטאליזם, אך אין היא למעשה אלא קאריקטורה שלו. כתריילבקה שימרה במידה ניכרת את הצרות ואת המגבלות של התקופה הפיאודלית, אך נוספו עליהן צרות חדשות ואל הדלות נספחה דלות קשה ממנה, פרי המשטר הבורגני.

כתריילבקה אמנם זכתה לרכב – אך אינה אלא ה'בטלנית', שכאשר "נוסעים בה לחגיגת ברית-מילה מגיעים בדיוק לחגיגת בר-מצווה"; ואמנם יש כבר בכתריילבקה 'טראם' – אלא שהוא דומה מאד לעגלה הישנה; ויש גם בית מלון, אך אין הוא אלא ה'טֶרְקָאֵלְיָה'; וגם עיתון מופיע 'המגבעת' (דער קאַפּעֵליוש) – שהוא ממש אחיה של ה'כומתה' (יאַרמלקע); ויש מסעדות, תיאטראות ועיתונים – אך הדלות חוגגת ומצפצפת מכל עבר, ומאחורי כל החזות של "הקידמה" ניצב בכתריילבקה הסיט של "היהודי בעל הפרצוף הכחול וכף היד הקטנה והמיובשת שנבראה מלכתחילה כאמצעי לבקש נדבות", של היצור "המהלך על ידיו, מפני ששתי רגליו קלועות זו בזו וכפופות מתחתיו", של עשרות היהודים עם כמה תריסרים של זוגות גרביים, של שחקני התיאטרון הרעבים ללחם, של סופרים ועיתונאים הגוססים מרעב – של הדלות היהודית בת מיליוני נפשות, הנחנקת במחסור ובמצוקה, עתה כבר במסגרת הקאפיטאליסטית של רחובות הנאַלְבֶּקִי וסְמֹז'יָה, וייטשפּל וגראנד-סטריט, בגיטאות החדשים של לונדון וניו-יורק...

כתריילבקה השליכה את נפשה מנגד אל זרועות הקאפיטליזם, ובעצם לא זכתה בשום דבר. חייה לא השתפרו במאומה, אף לא כחוט השערה, וים העוני לא הצטמצם אפילו בטיפה אחת; כתריילבקה הזדרזה מהר לצבוע מחדש את חזית הבנין שלה – אך החורים הישנים נשארו בעינם ולא כוסו; כתריילבקה לבשה

בקדחתנות את הבגדים החדשים, אך לא היה בהם כדי להסתיר את הסמרטוטים הרקובים של מסורות מימי הביניים ושל המוגבלות הלאומית. הנה זהו טעמה של הסאטירה המרה, אשר באמצעותה מקבל שלום-עליכם את פני 'הקידמה של כתרילבקה' – והיה זה ביסודו של דבר פירוש פרוגרסיבי במדה והוא נתן ביטוי להתפכחותו של הבורגני הזעיר והעלה את הספקות, שהתעוררו בליבה של הזעיר-בורגנות אודות ה"אושר", שהקאפיטאליזם נושא בכנפיו.

3

זהו רק דיוקן אחד בדמות הקולקטיבית של כתרילבקה. זהו הצד הפופולארי, שבצדק הסכינו לו במסגרות חיי התרבות שלנו כמבטא חלק מירושחו המתקדמת של שלום-עליכם. מצאו בה ביקורת חריפה ומרה וגם לעג לאחיזות העיניים הבורגניות בקרב הבורגנות הזעירה, בריצתה אחר המרכבה הדוהרת של הקאפיטאליזם, בחיקוייה את נוהגי הבורגנות ואמונתה התמימה בקידמה הקאפיטליסטית. אלא שדמות כתרילבקה עולה מכתבי שלום-עליכם בשתי פנים. והסתירתיות מרחיקה לכת במידה, שבעצם ניתן לדבר על שתי דמויות-כתרילבקה ביצירתו של שלום-עליכם. שתי דמויות בעלות נעימות-חיים שונות, המעידות על שתי גישות שונות של המחבר.

קיימת כתרילבקה בעלת אופי קאפיטליסטי ודינאמי, בעלת דיוקן מופנה בפירוש לכיוון הבורגנות. זוהי 'כתרילבקה החדשה' של 'ברדיצ'ב כולה', של 'הקידמה של כתרילבקה' והרומאנים'. ויש כתרילבקה שניה, זו 'עיר האנשים הקטנים', כתרילבקה – מקום בו התרחשה 'הבהלה הגדולה של האנשים הקטנים', עיר 'הגשרים של כתרילבקה', מקום 'מושב הזקנים של כתרילבקה'. כל אחת משתי הכתרילבקות מוקפת בשלל של דמויות. ב'כתרילבקה החדשה' הרי זה יוסל הקונדוקטור ונוח שומר-הסף של המלון, וסולובייצ'יק השדכן והרויטשילדים והברודסקים, והעורכים והמראיינים וכן הלאה. בכתרילבקה הישנה, בעיר האנשים הקטנים, הרי הם ר' יוזיפל הרב ופישל הכתב, ואדם הבלן ואשתו חוה, וזיידל בן ר' שעה, טווייהזהב ורויטשילד' – הקבצן הגדול ביותר בכתרילבקה, ועוד עשרות אחרים.

ההבדל בין שתי הכתרילבקות, אליבא דשלום עליכם, מתחייב מן הזמן: 'עיר האנשים הקטנים' היא כתרילבקה הישנה ושנים רבות מפרידות בינה לבין כתרילבקה החדשה. "פלאי פלאים – מה שיכול להיעשות מעירו!" – כותב שלום-עליכם ב'קידמת כתרילבקה' – "כתרילבקה, ביתי הישן, השתנתה כליכך, עד שקשה להכירה בכלל! מקץ שנים רבות רבות, קפצתי אל העיר הזאת לשבועות מספר, והתהלכתי ברחובותיה, דיברתי עם אנשיה, חיפשתי מכרים ישנים – מי? מה? איפה? רובם מתו, מיעוטם היגרו לאמריקה, והחדשים שנתגלו מקרוב, אינם כלל אותם אנשים. מהפכה! לאן נעלמו האנשים הקטנים הנודעים, בעלי ההשגות הקטנות? (שלום עליכם 1995: מלה כנגד מלה, תרגום אריה אהרוני, עמ' 9).

אך אין זו אלא אחיזת עיניים, ששלום-עליכם יוצר מעין הונאה, שהוא מבקש לשכנע אותנו שנאמין בה. כתרילבקה הישנה חיה וקיימת לא לפני כתרילבקה

החדשה אלה לצידה, במקביל אליה. גם אל כתרילבקה הישנה הגיע שמעם של דרייפוס, של הציונות המדינית, ולהלן גם דבר הפרעות, השביתות והנישולים. ואם כך – הרי היא קיימת, כמוה ככתרילבקה החדשה, בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. והיכן הן 'השנים הרבות רבות' שהפרידו כביכול בינה לבין כתרילבקה החדשה?

שתי הכתרילבקות נבדלות מאד זו מזו אף מבחינה גיאוגראפית-טופוגראפית, אם אפשר לומר כך. כתרילבקה הישנה היא יישוב בעל אופי של עיירה קטנה, דומה במראיה לבוהוסלב או לפלוצרקוב (שדה לָבֵן), ובעצם גם לקבציאל ובטלון של מנדלי מוכר ספרים. כתרילבקה החדשה, לעומת זאת, עולה כעין שילוב משונה של ברדיצ'ב ורובעי היהודים בווארשה ובניו-יורק. שלום עליכם יצר את שתי הכתרילבקות בעת ובעונה אחת, והן אמנם נתקיימו זו לצד זו במערכת האמנותית של יצירתו כמוקדים מקבילים של דמויות, שאינן משתזרות ומשתלבות אלא באורח נדיר.²

כתרילבקה הישנה, 'עיר האנשים הקטנים', היא אמנם דומה במידת מה לקבציאל של מנדלי מוכר ספרים אלא שרבים ההבדלים ביניהן הראויים להבחנה. קבציאל של מנדלי היא עישוב ריאליסטי המאפיין הווייה שקועה בביצה של העיירה היהודית בתקופה הפיאודלית. 'עיר האנשים הקטנים' של שלום-עליכם ניצבת בניגוד לתהליכים הבורגניים התוססים, והיא כעין קריאת מחאה נגד תהליכים אלה, בבחינת חלום אודות מערכת יחסים פאטריארכליים, וכמעט אידיליים מן העבר. 'תקועה בפניה נידחת, מובדלת מעולם ומלואו, עומדת לה עיר זו כמיותמת, שבויה בחלום, מכושפת ושקועה בה בעצמה, כאילו אין לה שמץ שייכות לכל ה'טאראראם' והמהומה והמררצה והבהילות והזלילה שזוללים איש את רעהו, וכל שאר הדברים הטובים שאנשים טרחו והמציאו והעניקו להם שמות שונים, כגון: 'תרבות', 'קידמה', 'ציוויליזציה' וכדומה מלים יפות שכאלה...' (שלום-עליכם 1989: אנשים קטנים בעלי השגות קטנות, תרגם אריה אהרוני, עמ' 11-12). בשורות הליריות האלה מגלה שלום-עליכם את כל הטעם האידאי של כתרילבקה הישנה. קבציאל של מנדלי היא, כאמור, עישוב ריאליסטי של חטיבה מציאותית, ואילו כתרילבקה עולה כעישוב רומאנטי, כ"שבויה בחלום, מכושפת ושקועה בה בעצמה". קבציאל של מנדלי משקפת את המציאות כהווייתה, את המצב המזווע של פיגור פיאודלי וסגירות של הסביבה היהודית דווקא בתקופה כאשר הקאפיטליזם ברוסיה נכנס לתנופה. תכלית תאורו של מנדלי היא לנפץ את חטיבת ימיה הביניים המיושנת הזאת; כתרילבקה של שלום-עליכם, לעומת זאת, היא רק צד אחד בביקורת שלו כלפי הקאפיטליזם. אך גם ביקורת זו נמתחת מתוך נקודת-ראיה זעיר-בורגנית, אשר "משליכה ממנה והלאה כל מידה של ריאליזם היסטורי, המציג תמיד לעומת המציאות של הקאפיטליזם את הדמיון אודות הסדר הטרומ קאפיטליסטי" (לנין). בבואו לבקר את כתרילבקה ואת בית-המלון רוחש הפשפשים 'טרקאליה', וגם את העיתונות אכולת המק, את ההפראיזם והידישיסטים, ובהתנערו בסלידה מן הפרצוף הקאפיטליסטי החדש של כתרילבקה, מעלה שלום-עליכם בו בזמן ובמקביל את הדמיון אודות כתרילבקה חלומית, הזויה,

פאטריארכלית, מיטאפיזית, המתעמקת בתוך עצמה. זו כתרילבקה, המצליחה בתחבולה להתקיים בצד בתוך תוכה של המערבולת הקאפיטליסטית, "נחבאת בקרן זוית, מובדלת מכל העולם הסובב אותה..."

העמדה, בה מיוצבת כתרילבקה, מזכירה במידה רבה את עמדתו של טוביה החלבן. הרי יהופץ, העיר הקאפיטאליסטית, אינה נמצאת במרחק רב ממנו, והזמן הרי הוא תקופת המהפכה הרוסית הגדולה הראשונה, אלא שביקתתו של טוביה שרויה בצד. המאורעות המתרחשים בעולם והתהליכים ההיסטוריים חולפים שם ונשמעים כעין הד עמום, מתנפצים איך שהוא בעולמו הפנימי של טוביה, מאבדים כהרף-עין את הריפותם ואת רחיפותם האקטואלית, ומיתרגמים בלשונו הסטאטית- מטאפיזית של טוביה, לשון ספקותיו ואמונתו. כתרילבקה החדשה נופלת אחזת שכרון לזרועותיה של דולציניאה הקאפיטליסטית, ואילו כתרילבקה הישנה מבטלת אותה מכל וכל: "מה יוצא מזה? הגלגלים מסתובבים, ארובת הקטר שורקת, הקרון נוסע במהירות רבה, ממש טס, יהודים נוסעים למוסקבה וחוזרים כלעומת שנסעו". – באשר כתרילבקה הישנה אינה אלא שיבה מן היריד הקאפיטליסטי, ביטוי לחזרה בתשובה מיוחדת במינה והגעגועים הביתה' הריאקציוניים במהותם, אל הסדר הטרומ-קאפיטליסטי, הנתפס כמקושט היטב בגוונים רומאנטיים. המהתלה האומרת, שהרכבת "לא תחזיק מעמד" מקבלת פתאום דמות של תיזה רצינית: אמנם יסעו בה, אך גם שוב ישובו, יחזיקו מעמד ויעמדו בגזירות החדשות, שהקאפיטליזם נושא בכנפיו – וגם הוא יחלוף כלעומת שבא, וישאר 'העם', הזעיר-בורגני האוניברסאלי. מכאן שביסודה של 'עיר האנשים הקטנים' אחווה אופטימיות האף-על-פי-כן של טוביה ואמונת האף-על-פי-כן שלו.

אך זו באמת אופטימיות של אף-על-פי-כן, ואין היא אלא בבחינת אוטופיה ריאקציונית, מעין נסיון לסובב את גלגלי ההיסטוריה אחורנית, מדיניות בתי-היענה של 'להתחבא בקרן זוית' עד עת מצוא, מתוך אידיאליזציה של הפיגור הטרומ-קאפיטליסטי. ואכן אמנם ניתן להבחין בהבדל העיקרי בין גישת מנדלי מוכר-ספרים לנושא הזה לבין גישתו של שלום-עליכם. אצל מנדלי אנו מוצאים איפיון של הקבציאלים כ'אביונים עליזים, קבצנים שמחים', לאמור: "ובעצמם בני העיר בטלון רובם ככולם אביונים גדולים וקבצנים נוראים, לא עליכם, אבל הכול מודים שהם אביונים שמחים, קבצנים טובי-לב, ובעלי בטחון משונים" (מסעות בנימין השלישי, פרק 1: מי הוא זה בנימין, איזה הוא מקומו ואיזה דרך עבר עליו הרוח לנסוע למרחקים). אך העליזות הזאת עולה אצל מנדלי כתבונה שלילית, כציון לסבלות ולמוגבלות, כעליזות כביכול, כחזוה מדומה, והסופר תוקף בזעם רב ובמרירות את אותו 'בעל-בטחון משונה' שלבטחונו אין כל אחיזה, ואין הוא אלא 'עניין יהודי' אליבא דמנדלי, תוצר של מושגים מיושנים וקלריקאליים, והוא קורא במרירות: "בטחון, בטחון סענדערלו! בטחון איז אַ יידישע זאַך, מיט בטחון איז יעקב אָבִינו מיט זיין שטעקל דעם ירדן אַריבערגעגאַנגען. מיט בטחון, זעסטו, עפֿענען דאָ יידישע קינדער אויף גרויסע געוועלבן, אַפֿילו טרעפֿ און סטעליעס, ווי אויך פֿיל גרויסע היצער, האַלטן זיך דאָ נאָר אויף בטחון..." (פרק 11: חידושים ונפלאות אויף דער פּיאַטיגנילאָוקע).

ובעברית: "בטחון, בטחון, סנדרל! בטחון היא מידה טובה, שנשתבחו בה יהודים, בבטחון עבר יעקב אבינו את הירדן במקלו. בבטחון פותחים בני־ישראל חנויות ובתי־מסחר גדולים, וכל מה שאתה רואה לפניך – הכל מתקיים בבטחון. ואפילו התקרות והמדרגות ובתים גדולים רבים אינם מתקיימים אלא בבטחון". (פרק 11: חידושים ונפלאות על הנהר סרחון).

והנה ה'בטחון' הזה, כלומר האמונה הבלתי מעורערת, מוצג על־ידי שלום־עליכם כתכונה חיובית עיקרית של הכתריאלים, אף כי הדלות שוררת בכול וגם בכתרילבקה ומנת חלקם של תושביה הוא רעב כרוני, עד כי עולה אפילו אצל שלום־עליכם התמונה שי. ל. פרץ איפיינה בסיפור 'א' גרינגער תענית' (צום קל), בו מעוצב רעב מתמיד וטראגי. הרעב והמצוקה אינם עיקר אצל שלום־עליכם העיקר הוא שאנשי כתרילבקה הם 'דלים אבל שמחים'. והעניין מתברר עוד יותר לאחר שמשווים בהקבלה את התשובות לשאלון, שמנדלי מוכר־ספרים ושלום־עליכם מציגים לגיבוריהם, לאמור:

מנדלי מוכר־ספרים (מסעות בנימין השלישי): "כשאתה שואל את הבטלוני: רבי יהודי, במה אתה עוסק וממה אתה ניזון? הוא עומד מבולבל ואינו יודע מה להשיב. ולאחר שנתישבה דעתו עליו הוא משיב לך בגמגום כהאי לישנא: – ניזון, ממה אני ניזון, למשל? הבל הבלים! יש אלוהים, אומר אני לך, למשל, היושב וזן את כל בריותיו בטובו הגדול, מזון לא חסר ואל יחסר לנו, אני אומר לך, למשל". (פרק 1: מי הוא זה בנימין, איזה הוא מקומו ואיזה הדרך עבר עליו הרוח לנסוע למרחקים).

שלום־עליכם (עיר האנשים הקטנים): "אָנו, שאלו אותם, למשל: ממה אתם חיים? ישיבו לכם: ממה אנחנו חיים? הלא עיניכם הרואות, קְהִי־קְהִי חיים... והפלא ופלא! מתי שלא תפגוש אותם, מתרועצים הם כעכברים מסוממים, זה לכאן וזה לכאן. ואף פעם אין להם פנאי. 'לאן אתם רצים?' – 'לאן אנחנו רצים? הלא עיניכם הרואות, קְהִי־קְהִי, רצים. חושבים אולי נצליח לחטוף משהו, להרוויח לשבתנו!" (תרגום אריה אהרוני, עמ' 12).

הגישה של מנדלי היא תוקפנית, נשכנית, חושפנית, ואילו של שלום־עליכם – רכה־הומוריסטית, אפופה מסווה, שזורה באימרת ה'קְהִי־קְהִי' האופטימיסטית. חיי כתרילבקה הדלים, המורעבים־למחצה והמדוכדכים הופכים אצל שלום־עליכם כמעט לאידיליה, והתאור שלו – הוא כעין מזמור לירי. ולא לחינם מצורפת לפרק 'הבהלה הגדולה של האנשים הקטנים' כותרת המשנה 'פואימה'. שלום־עליכם שופך את כל ההומור הרך והלירי שלו, הספוג אור שמש, על אותה כתרילבקה, ולפתע כאילו נעלמים הכיעור שלה, דלותה, טלאיה וסמרטוטיה המרקיבים. כתרילבקה, מספר שלום־עליכם, היא כאילו 'אחווה כישוף ואפופה חלום'. אלא שכישוף זה הוא כישופו של שלום־עליכם, והחלום – הוא חלומו. כאן שורר קיץ נצחי ושמש תמיד זוהרת (הנוף של 'האנשים הקטנים' נע באופן קבוע בין פורים לַאֲלוּל, מימי האביב ועד הסתיו, גשם יורד רק פעם אחת בסיפור 'בְּרַל אייזיק' בבואו לתאר את ההלוויות בניו יורק). וכל זה בניגוד, נאמר, ל'סיפורי הרכבת' הפסימיים, אשר בהם שולט נוף סתוי וגשום, עגום ומלוכלך. באור הבהיר של ההומור

ששלוש-עליכם חושף ושופך על כתרילבקה מתחילים לנצנץ גם הסימטאות העקומות והשוק השרוי בחצי-עיגול ואפילו בתי-הקברות, שהם האוצר היחידי המצוי בכתרילבקה. האכזריות ומדיניות-הפוגרומים האנטישמית של השלטון הצארי, העולות כמוקד בסיפורי הרכבת של הסוכן-הנוסע, נידחות כאן לשוליים, כאילו בכוונת המכוון, והד קולותיהן העמום נשמע כאילו מעבר למחיצה בסיפור 'הבהלה הגדולה של האנשים הקטנים'; ובדרך זו מחוירים גם מעשיהם של מוצצי-הדם המקומיים, בני כתרילבקה, מר' שעה עם ה'קיבלתי' ו'נתתי' שלו ועד התקפים המרושעים כמרדכי-נתן, מלחמת המעמדות בכתרילבקה כאילו מותרת ב'נישול תמים בפסח', והדלות מוסתרת באמצעות תמונות המעלות את אחדותם של העניים (בסיפור 'ברית מילה רצויה') ו'נחת מילדים' כביכול. כתרילבקה לועגת מן האפשרות לפתור את בעיית אי-השוויון הסוציאלי, ומעריכה שאין זה אלא שגעון (לא על שום יהודי!), ומציגה לעומת זאת אידיאל של יושר עצמי קבצני-זעיר-בורגני במסגרת חברה מעמדית ללא מלחמת מעמדות וללא כסף (לו הייתי רוטשילד!). בסופו של דבר מבטלת כתרילבקה גם את הקאפיטליזם, באשר 'הודים נוסעים למוסקבה וחוזרים כלעומת שנסעו'. ואם ברל איזיק חזר לכתרילבקה מאמריקה, והוא לועג לאושר האמריקאי המדומה, ואילו כתרילבקה מתמוגגת מצחוק ומגיעה למסקנה הפילוסופית "שאם זה כבר כך, במה גדול ייחוסם? הרי גם הם מתים, כמוהם כמונו?".

ואם נשאל ההווה הקאפיטאליסטי וגם העתיד הסוציאליסטי – מה נשאר? רק העבר, שאבד עליו כלח והוא שבק חיים לכל חי, ולא לחינם מסתיים תאור 'עיר האנשים הקטנים' בפואימה לירית אודות בתי-הקברות בכתרילבקה, באשר "פה אתם רואים לפחות קצת ירק, לעת קיץ איזה גבעול עשב, שנים-שלושה עצי-אגס, אתם שומעים ציוץ צפורים המקפצות מענף לענף ומשוחחות ביניהן בלשונן שלהן. פה אתם רואים את כיפת השמיים הכחולה והשמש החמה מאירה" ('אין מתים', תרגם אריה אהרוני, עמ 81).

כתרילבקה נפטרה, ומצבת הזכרון היחידה שנותרה אחריה היא בתי-הקברות, והדמות המונומנטאלית ב'עיר האנשים הקטנים' היא ממילא הרב יוזיפל, החשוב כמת. והנה נדון כאן אותו זקן עבר-בטל בתאורו של שלום-עליכם כמעט כחכם-עולם, והבטלן הופך להיות נושא החכמה בתי-הדורות, ההומאניזם, היושר והצדק. ההומאניזם הפילאנטרופי של שלום-עליכם צלילו מתנגנים בתאום עם ההומאניסטים הזעיר-בורגניים בכל ספרויות העולם, ומן הראוי לתת את הדעת על ההקבלה בין ר' יוזיפל לבין הבישוף ביאנווני של ויקטור הוגו.

הנה זהו הצד השני, הרומאנטי של כתרילבקה בעיצובו של שלום-עליכם, 'הצגה דמיונית של המשטר הטרור-קאפיטאליסטי'.

4

שלום-עליכם יצר ועיצב, איפוא, שתי כתרילבקות, מנוגדות זו לזו ניגוד קוטבי. אחת פניה אל ההווה הקאפיטליסטי, ואילו השניה – פניה אל העבר הטרור-קאפיטליסטי; אחת מעוצבת באורח ריאליסטי, ואילו השניה – באורח רומאנטי.

לעומת הראשונה מפעיל שלום-עליכם את נשק הסאטירה, ואילו את השניה הוא מציף באור ההומור.

שתי הפנים אשר לכתרילבקה מתחייבות באורח עקבי מן ההגיון הפנימי של יצירת שלום-עליכם, וממילא הן הולמות את שתי דמויות-השתיה של שלום-עליכם, את מנחם-מנדל ואת טוביה החלבן. באשר הרוב הגדול של דמויות שלום-עליכם מעוצבות בנוסח מנחם-מנדל או בנוסח טוביה. וכך אמנם משמשת כתרילבקה הראשונה רקע וכו' ובסיס, שעליהם נבנית ועולה גבוה-גבוה דמותו המונומנטאלית של מנחם מנדל, בשעה שכתרילבקה השניה אינה אלא רקע ובסיס לטוביה ובני-מינו. הרי גם בדמותו של טוביה הביע שלום-עליכם הזעיר-בורגני את הערצתו למוגבלות הזעיר בורגנית, אשר לה שר שיר תהילה ושבח והציגה כאידיאל. בדמותו של מנחם-מנדל קרע שלום-עליכם את מסכת הזעיר-בורגני.

והנה דווקא הניגוד הזה בין ההערצה והביקורת השלילית של אותו מעמד, מעמדו של הסופר, עובר כחוט שני בכל יצירתו של שלום-עליכם, ואף ממש נובע מעצם מהותה של הזעיר-בורגנות.

שתי הכתרילבקות של שלום-עליכם עולות לא רק כמנוגדות זו לזו. מידת הסתירתיות חודרת גם לכל אחת מן הדמויות, והיא משקפת את הלבטים, את חקקי הלב ואת אובדן הדרך של הסופר הזעיר-בורגני. הביקורת על 'כתרילבקה החדשה' היא אחרי ככלות הכול מתקדמת, מאחר שהיא מבטאה את אכזבתו של הבורגני-הזעיר מן ה"קידמה" הקאפיטאליסטית. אך משמעותה מצטמקת בעצם העובדה, שאין הוא מצביע על מוצא. כלום אין להרגיש בנטיה הרומאנטית כלפי העבר באמצעות מספר נימות לאומניות, שההכללה 'כתרילבקה' מבקשת בעצם להעלות משהו מן התיאוריה של 'כל ישראל – קבצן', מעין תאוריה אודות העדר הבורגנות באוכלוסייה היהודית, תוך מחיקת ניגוד המעמדות הקוטבי בין הבורגנות והפרולטריון? האמנם מוצג סימן-של-שוויון בין העם לבין הזעיר-בורגנות?

גם יחסו של שלום-עליכם ל'כתרילבקה הישנה' אכולת סתירות. שלום-עליכם קורא לחזרה ותשובה, אך הוא יודע אל נכון, שהשיבה אחורנית אינה אפשרית יותר. ומתוך כך פתוכה ההגנה והשבח, בדומה לעיצובו האמנותי של טוביה החלבן, בביקורת חריפה של הנושנות והפיגור של כתרילבקה הישנה, של היותה חשובה כמתה ("ההברל הוא רק, שכאן, בבית-הקברות, מונחים להם המתים במקומם, ואילו שם, בעיר, הם מתהלכים בחוצות"). הוא מגנה את הבטלנות שלה, את הדלות ואת הגסיסה החברתית ברוחו של מנדלי מוכר-ספרים, ועל אף הנעימה האוהדת, הלירית, הדואבת והאמורה בלשון רכה אין הביקורת סמויה או דו-משמעית.

ההומור של שלום-עליכם מראה גם כאן כפל פנים, מעין שזירה של שחוק ודמע. הוא מעלה את הרב יוזיפל – בטלן, אך המנהיג בעל הסמכות הפאטריארכלית בקהילת כתרילבקה; והנה הם מפטרים אותו ממשורת הרבנות ומושיבים אותו בירכתי העיר, בבית-המרחץ של הקהל, וכאילו דנים אותו למוות ברעב. הוא מעצב כעין אידיליה – אך יש בה פחד-מפני-פרעות-ושריפות, וכן שורצים בה נושכי נשך, כר' שעה, בעלי קופת-הבשר, כמרדכי-נתן. הוא מעלה אמנם את טווי-הזהב – אלא

רק ביום אחד בשנה, בפורים. הוא מציג חלום בהקיץ, ואילו המציאות היא מרה וחסרת מוצא.

מבעד לרומאנטיקה של כתרילבקה בוקע ועולה כשרונו הריאליסטי האדיר של שלום-עליכם. הביקורת המשולבת בסיפוריו מגינה על שלום-עליכם מפני האידיליה המתוקה כלאקריץ בסגנונו של שלום אש.

שתי הפנים של כתרילבקה על ניגודיהן משתקפות בדיוקן ובקמטים על הפנים של כל אחת מן הדמויות.

נכתב בקייב, מאי 1935

הערות

1 הקטע הזה כלשונו חסר בנוסח העברי של 'מסעות בנימין השלישי', מהדורת מוסד ביאליק על-ידי דביר, תשי"ד. שם כתוב: "כסלון היא היא שמבינה דרך אנשים כאלה והיא יודעת את ערכם ומגדלתם ומרוממתם... לכסלון, בני ישראל!... מי יהודי בעל נפש יפה והולך בטל, לכסלון ישאנו הרוח ויעל!" (פרק 10: הושענא, יהודים ארמונים, הושענא!). בנוסח הקודם של 'קיצור מסעות בנימין השלישי', אודסה, תרנ"ו, עולה הפיסקה כלהלן: "לכסלון, בני ישראל!... מה לכם בעלי נפש יפה ובריות משונות, מה לכם שְׁבַת בעיירות קטנות מאחורי התנור כבטלנים, ואתם ושנותיכם לריק יתמו? לכסלון לכו, לשם תשאכם הרוח! שם תמצאו אנשים כערככם, שם מחכות לכם קאלצות וטריינות ועוד אלפי יהודים כשרים ונפשות נאות, שם תעלו ותצמחו ותתנשאו למעלה, שם תמצאו חן וכבוד וחייתם ורבייתם בנעימים!... מי יהודי אובד והולך בטל לכסלון ישאנו הרוח ויעלו" (עמ' 48).

2 אופיינית היא העובדה, שאת המחזורים הראשונים של שתי הכתרילבקות, 'ברדיצ'ב כולה' ('כתרילבקה החדשה') ו'האנשים הקטנים' חיבר שלום-עליכם בשנה אחת, 1901.